Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 42, Ekim 2019, s. 44-53

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.39367>

Prof. Dr. Ebru BURCU YILMAZ

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ebru.yilmaz@inonu.edu.tr

MEHMED NİYAZİ’NİN *DÂHİLER VE DELİLER* ROMANINDA MEKÂNSAL HAFIZA

Özet

Edebiyat, mekân ve hafıza, zamansal sürekliliğin sağlanmasında etkin rol oynayan üç alandır. Disiplinler arası çalışmalarla zenginleşen bu üç alan arasındaki işbirliği, geçmişi bugüne taşımakla birlikte geleceğin mekân örgütlenmesine de olumlu katkılar sağlar. İnsanlar gibi mekânlar da anıların depolandığı bir hafızaya ihtiyaç duyarlar. Mekân hafızasını taşıyan araçlardan biri edebiyattır. Hafıza, geçmişin kayıtlarını tutarken ortaya koyduğu birikimle geçmiş devirlerin kültür, sanat ve düşünce dünyalarını tanıma ve bugünün şartlarında yeniden değerlendirme imkânı verir. Bu çalışmada Mehmed Niyazi’nin *Dâhiler ve Deliler* romanından hareketle mekânsal hafızanın taşınmasında edebiyatın rolüne değinilecektir. Hafıza mekânı olarak Marmara Kiraathanesi örneğini merkeze alarak yapılacak mekân okuması ile fiziki olarak yok edilse de edebiyatın tanıklığında yaşamaya devam eden mekânsal hafızanın bugüne söyledikleri dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, mekân, hafıza, Mehmed Niyazi, roman.

Summary

Literature, space and memory, activating temporal continuity are three areas that play an active role. The cooperation between these three fields, enriched by interdisciplinary studies, carries the past to the present, but also contributes positively to the space organization of the future. Like humans, places need a memory where memories are stored. One of the tools that carries the memory of the place is literature. Memory, while keeping records of the past with the accumulation of the culture, art and thought worlds of the past ages and gives the opportunity to reevaluate in today's conditions. In this work, the role of literature in the transport of spatial

memory will be addressed by Mehmed Niyazi's novel *Geniuses and Lunatics*. The spatial memory that continues to live in the testimony of literature, even though it is destroyed physically, will be brought to attention by the reading of the space to be made by taking the example of Marmara Kırathanesi as a memory space.

Key words: Literature, space, memory, Mehmed Niyazi, novel.

Giriş

“Çölde yolunu şaşırانlar gibi
biz şimdi zaman içinde kaybolmuş kimseleriz”

Müslüman Saati-Ahmet Haşım

Mekân ve insan arasındaki ilişki birçok ilmî disiplinin sınırları içinde yer almakla birlikte insanı ilgilendiren her konu beraberinde mekânı da gündeme getirir. Zira eylemleriyle zaman ve mekâna yazgılı olan insan, bir yer edinme ve o yerde varlığının kökleşme tecrübesini yaşarken kendi kimliği ve hafızasıyla birlikte mekânı da anlamlandırır.

Mekân, fiziki özelliklerinin yanında biriktirdikleri ve metafizik aksiyona kapı aralayan manevi enerjisiyle sadece üzerinden geçip gidilen bir yer değildir. Algısal düzlemde insanın ruhsal kabullerinden de etkilenen, “anlam üreten, anıları barındıran” (Korkmaz 2017: 13) mekân, maddenin anlattığı hikâyeden çok fazlasını aktarır. Mekânın duygusal tarihi olarak isimlendirilebilecek bu birikim, maddeye sinen ruhu görmeyi amaçlayan dinamik bir bakışla anlaşılabilir.

“Varlık, zaman aracılığıyla mevcudiyet olarak belirlenir” (Heidegger 2001: 14). Zaman ise mekâna tutunarak ilerler ve insanın zamansal tecrübesinin izleri mekân üzerinde görünürlük kazanır. İnsan hafızasının zaman ve mekânla yaptığı işbirliği, onun tarihî birikimi kadar algısal tecrübelerini de ön plana çıkarır. Zira, mekânın bir mesken olarak algılanabilmesi için ruhun orada sükûn bulması ve kök salması gerekir. Algısal mekânın belirleyicisi olan insan psikolojisi ile mekân arasındaki ilişki, bir yerin inşâ edilmeden önce iskân edilmesi gerektiği kabulüne dayanır. Sadece bir barınak olarak sınırlandırılmayacak olan ev ve şehir, kültürel anlam dünyasının şekillendirdiği manevi çehresi, geçmişten bugüne naklettiği mekânsal hafıza ve insan ruhuyla karşılıklı ilişkisinin doğurduğu metafizik aksiyonla, fizikî gerçekliğin çok ötesinde bir varlık alanına işaret eder. Dolayısıyla mekân üzerine yapılan okumalar, sadece yer ve çevreye yönelik betimlemelerden ibaret olmayıp insanın kendisini evinde hissetmesini sağlayan aidiyet duygusu ile yersiz yurtsuzluk arasındaki farklılığı dikkatlere sunar. İster geçmişte mesken tutulan bir yer, isterse gelecekte inşa edilmesi beklenen ütöpik bir mekân olsun, insanın mekânla ilişkisi üzerine yazılan metinlerde altı çizilen temel düşünce, coğrafyanın, üzerindeki insan ilişkileri ve bu ilişkilerin yönlendirdiği mekânsal örgütlenmeye göre anlam kazandığıdır. Bu noktada mekân odaklı örgütlenmenin bir üretim biçimi halini aldığı şehirlerde, mekân hafızasının niteliği ve işlevi daha büyük önem taşımaktadır. Şehir, “*kültür bütünüünün barındığı ve insan bilinci ve belleğinin yansıması olan zamanın tarih niteliği kazandığı yerdir*” (Erzen 2015:117). Öyleyse şehri, alelade bina yığını olmaktan kurtaran morfolojik muhtevanın idrak edilebilmesi için mekânı, bir hafıza ve kimlik bilinci refakatinde okumak hayati bir ihtiyaç olarak görülebilir.

İnsan, şehrin hikâyesine kulak vermek için ona aşına olmasını sağlayacak ortaklıklara da ihtiyaç duyar. Zira, Jale Erzen'in de işaret ettiği gibi, şehirli yaşadığı yerde, “*zaman içinde*

geriye ve ileriye uzandığı(nı), yarın için beklentiler geliştirebildiği(ni) ve de eski zamanların yaşantılarını bir şekilde duyumsayarak” (2015: 109) köklerinin farkına varabilir. Mekânların anlattığı hikâyeler, zamanın akışı içinde şehrin geçirdiği değişimleri daha anlaşılır kılabilir. Bu hikâyeler, şehrin sokaklarında bir seyyah tavrıyla dolaşan mukimlerince bizzat tecrübe edilebileceği gibi edebiyatın, kalemin ve kelâmın şahitliğiyle inşa ettiği kurmaca şehirler üzerinden de okunabilir. Bir geleneğin ve yaşama kültürünün birikimini mekân hikâyeleri aracılığıyla okumak için en elverişli alan olan edebiyat, tarihin seyri içerisinde kolektif hafızanın muhtevasını değiştiren etkenlerin de anlaşılmasını sağlayan bir sosyolojik kazı alanıdır. Edebiyatın araladığı hayal perdesiyle mekânın duygusal tarihiyle karşılaşan okur, estetize edilmiş bir hafızadan hareketle, kendi hafızasındaki eksik parçaları tamamlayabilir. Edebiyat, mekânı ruhuyla birlikte yaşatmaya devam ederken, kokusunu kaybeden geçmiş zamanların bugün yeni bir içerik kazanarak zenginleşmesini sağlar.

Yetişemediğimiz Zamanların İzini Edebiyatla Sürmek

“Maziye ihmal edersek hayatımızda ecnebi bir
cisim gibi bizi rahatsız eder.”

Huzur-Ahmet Hamdi Tanpınar

Mekânsal bellek, nesnelerin bir mekân üzerinde konumlanması ve birbirlerine göre bulundukları yeri dikkate alarak tanımlanabilirken, edebiyat aracılığıyla taşınan hafıza, mekânla ilişki içinde olan insana dair hikâyelerle zenginlik kazanır. Hatırlama fiilini mekânsallaştırma gücüne sahip olan edebiyat, Giddens’in ifadesiyle “geçmişin şimdiye çağırılması(na)” (1990: 90) aracılık ederken, insan ve mekân hikâyelerini birbiriyle harmanlayarak sunar. Maddenin zaman karşısındaki sınırlı ömrünü metafizik düzlemde farklı görünüm biçimleriyle uzatan ve hikâyeler yoluyla hayatla temas ettiren edebiyat, yazar ve şairlerin şehir deneyimlerinden hareketle okura dinamik bir bakış kazandırır.

Ahmet Haşim, “Faust’un Mürekkep Lekeleri” başlıklı yazısında, Frankfurt’a vardığı ilk gün Goethe’nin evini gezerken yazarın Faust’u kaleme aldığı masadaki mürekkep lekelerinin hâlâ korunduğunu görünce hayretini gizleyemez ve bir yazarın hatırasını yaşatmak için Almanların gösterdiği hassasiyeti gıpta ile anlatır. Haşim, “şâirin hatırası bu evin her tarafına nefes aldırıyordu” derken, mekânın ruhuna dikkat çeker. Yaşanmış hayatın izlerinin kazındığı bu evde, sadece şairin kişisel tarihi değil aynı zamanda devrin ruhundan da yansımalar görülür. Edebiyatın kokusunun sindiği mekânlar, şehrin kimliği ve mekânsal hafızasına zenginlik kazandırırken şehirlinin ruhuna ve zihnine de nefes aldırırlar. Edebî şehir manzaraları, haritada bir nokta olmanın ötesinde, mekânın tarihini insan odaklı okuma imkânı veren zengin kaynaklardır. Edebiyatın nefesinin hissedildiği mekânlar, madde planında ömrünü tamamlasa da -tarihe geçmek ifadesinden hareketle söylemek gerekirse- edebiyata geçerek ölümsüzlük kazanabilirler. Her okuyucu kendi birikim ve tecrübesinden hareketle metni tekrar üretirken aynı zamanda zihinsel olarak devraldığı içeriği, kendi zamanıyla sentezleyerek yeni bir yoruma ulaşabilir. Bu yönüyle edebiyat, biriktiren, çoğaltan, yenileyen estetik bir perspektifle, mekâna nasıl bakılması gerektiği konusunda bir öğretmen işlevi görebilir.

Edebiyatın hafızayı harekete geçirme gücüne dair akla ilk gelen örneklerden biri Marcel Proust’un *Kayıp Zamanın İzinde* adlı hacimli romanıdır. Proust’un “küçük madlen fenomeni” olarak adlandırılan bu tecrübe, bir madlen kurabiyenin kokusuyla harekete geçen insan hafızasının ürettiklerine dikkat çeker. Hafızanın görsel içeriğinin yanı sıra renk, koku ve ses

yönleriyle de insanın bütün duyuları üzerinde etkili olması, mekânsal hafızanın bugüne taşıdığı içeriği çeşitlendirir. Edebî eserlerde dil işçiliği ile estetize edilen belleksel muhteva, yazarın hafızası ile okurun hafızası arasında bir köprü oluşturur. Yazar ve okur arasındaki iletişim, nesiller arasında canlı bir bağ halini alır; yazılı bir hafıza üzerinden kendisini güncelleyerek ve çoğaltarak devam ettirir. Zamansal sürekliliği sağlayan zincirin halkalarını birleştiren gücüyle edebiyat, her okuyucunun, yeniden inşa ettiği mekânsal hafızayı estetik ve kimlikle ilişkilendirmesini sağlar. Zira, “*kültürel kimliği itibarıyla insan, geçmişten getirdikleri ile sonradan kazandıklarının terkididir*” (Kavaz 2012: 98). Kolektif hafızanın farkında olmak ve birikimine yaslanmak şimdiyi hazırlayan sürecin ve maziye ait anıların hangi bağlamlarla hafızaya eklemelendiğinin anlaşılmasını sağlar. Edebî metinlerde mekân ve eşya ile cisimleşen hafıza, kişiler aracılığıyla ete kemiğe bürünürken kavramlar yardımıyla bağlamsal içeriğini ortaya koyar. Böylece kişi, kavram ve simge gibi farklı görüntü seviyeleriyle entrik kurguya dâhil edilen hafıza kayıtları, geçmişten bugüne ve geleceğe bir zaman koridoru açılmasını sağlar.

Türk edebiyatı, kolektif hafızanın mekân odaklı incelenmesine imkân tanıyacak metinler açısından son derece zengindir. Hatırlamak kadar unutma ve unutturmanın da etkilerinin hissedildiği bu içerik, Türk edebiyatında mekânın sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınmasını sağlar. Modernizmin hafıza üzerindeki unutturucu etkisi karşısında, edebiyatın rehberliğinde gezilen mekânlar, geçmişin görüntülerini ses, renk ve kokuyla birlikte bugünün dikkatine sunarlar. Edebiyatın toplumsal sorunlara şifa sunma iddiasını doğrulayabilecek sonuçlar ortaya koyan mekân okumaları, kayıp zamanlarla birlikte kayıp mekân ve kişilerin de izini sürerek elde ettiği cevaplar ışığında bugünün mekân algısına yeni bir perspektif kazandırabilir.

Şehrin Sivil Akademisi Kahvehaneler ve Bir Hafıza Mekânı Olarak Marmara Kırathanesi

“Dünyada bu Marmara kahvesinin eşi menendi yoktur. Ortaokul mezunu bir genci yirmi günde profesörle tartışabilecek duruma getirdi.” (Dâhiler ve Deliler-Mehmed Niyazi)

Farklılıklarla örülü kalabalıkları bir arada tutan şehir, bu çeşitliliğin ortak vakit geçirebileceği kamusal alanlara ihtiyaç duyar. Temel gereksinimleri gidermenin yanı sıra alışveriş, eğlence, sanatsal ve kültürel faaliyetler gibi gerekçelerle ihtiyaç duyulan ortak paylaşım alanları karşılaşma, toplanma ve iletişim kurma gibi sosyalleşme muhitleri olarak da değerlendirilebilir. *Şehir, ‘başka herkes’le ‘ben’in arasındaki farkları öğreten bir öğretmendir*” (Haydar 1991: 65). Farklılığın bir zenginliğe dönüşmesi ancak düşünce düzleminde ayrıştırmanın olmadığı ve aykırı seslerin de duyulabildiği ortamlar için söz konusudur. Farklı statü ve mensubiyetlerine rağmen ortak bir yaşama kültürüne mensup olan insanları bir arada tutan mekânlar, şehri sosyolojik bir inceleme alanı haline getirirler. Bu mekânlarda biriken hikâyelerden yola çıkarak sivil hayatın nabzını tutan kamuoyunun niteliği daha iyi anlaşılabilir.

Şehrin sosyalleşme mekânlarından biri olan kahvehâneler, tarihi süreç içerisinde işlevleri önemli ölçüde değişmekle birlikte bulundukları muhite sivil deneyimler çerçevesinde kültürel bir hüviyet kazandırır. Mekânın ismiyle müteradif olarak okuma pratiğinin etkin olduğu kırathaneler, kültürel üretimin yanı sıra zamanın nitelikli paylaşımlarla kıymetlendiği

kamusal mekânlar, takip eden süreçte bu işlevini kaybederek -aksi yönde bir gerilemeyle- zaman öldürülen yerlere dönüşür. Şüphesiz bu dönüşüm, mekândan önce mekânı anlamlandıran insanın zihniyet dünyasındaki değişimden kaynaklanır. Zamanla yaşanan nitelik kaybına ilave olarak, insanların toplanarak politik mevzular hakkında da konuşmaları, kıraathanelerin iktidar nezdinde tehlikeli görülmesine sebep olur. Bu olumsuz bakış açısının çeşitli yasaklarla ileri bir noktaya taşınmasına karşın kıraathane ve kahvehaneler daima varlıklarını devam ettirirler.

Kıraathane ismiyle tanınan ve bir içecek olarak kahvenin tüketilmeye başlamasıyla birlikte kahvehane olarak adlandırılan söz konusu kamusal mekânlar, devrin sanat ve edebiyat insanlarının da sıklıkla uğradıkları yerlerdir. Bu bakımdan bazı kahvehanelerin adeta bütünleştikleri edebiyatçıları vardır. Kimi yazarlar gözlem amacıyla gelirken, bazıları da mekânın entelektüel atmosferinden beslenirler. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanında, “sosyal-psikanaliz için bundan iyi yer bulunmaz” dediği kahvehaneler, toplum psikolojisinin gözlemlenebilmesi için uygun mekânlardan biridir. Nitekim toplum içinde yaşayan birey gibi “roman kahramanının bütün hayatı sosyal ortam içerisinde şekillenmektedir” (Özcan 2000: 109). Dolayısıyla bilhassa Cumhuriyet devri Türk romanında yer bulan kahvehaneler, siyasî gelişmelerin toplumda nasıl yansıma bulduğu ve insanlar arasındaki fikir ayrılıklarının hangi fikrî zeminlerde tartışıldığını gösteren bir dünyanın kapılarını okura açar. İsim, konum ve özelliklerine dair betimlemelere bakıldığında gerçek hayattan seçilen örneklerin kurmaca dünyaya taşınarak kişilerin hikâyeleri ve toplumsal manzaralar eşliğinde sunulduğu görülür. Şehirde yaşama kültürüne sosyal bir dinamizm kazandıran kahvehanelere dair ayrıntılar sunan bu metinler, edebiyatın ortaya koyduğu malzemeyi kültür tarihi açısından anlamlı hale getirir.

Şehir ve mekânsal hafıza arasındaki ilişkiyi gözlemlerken mekânın biriktirdiği hikâyeler, fizikî görünürlükle birlikte metafizik aksiyonun maddeye ruhaniyet kazandıran etkisini dikkatlere sunar. Mekânın hikâyesinde kendi geçmişinin kayıp zamanlarıyla birlikte, mensubu olduğu tarih, toplum ve medeniyetin de izini süren okur, mekânsal sürekliliğin devamlılığı ya da kesintisine şahit olur. Bu sebeple, şehirdeki eski yapılar, sadece tarihî değer taşıdığı için değil, birbirinden kopuk zamanları birleştiren bir harç vazifesi gördüğü için de tanınmak ve korunmak durumundadır.

Bir hafıza mekânı olarak edebiyatın, geçmişi bugüne çağırma ve bugünde yaşatma işlevi, şehrin tarihî ve kültürel birikiminin aktarılmasında edebiyatı önemli bir mevkîye yerleştirir. Şehre estetik bir hüviyet kazandırırken aynı zamanda geçmiş ve geleceği şimdinin terkinde bir araya getirmesi, edebiyatın dilinde hayat bulan mekânlara zaman karşısında mukavemet gücü kazandırır. Şehrin sakinleri arasında olduğu gibi eski kuşaklarla iletişimin yolunu açan bu durum, insanlar gibi mekânların da bir hafızaya ihtiyacı olduğu gerçeğinin altını çizer.

Bir mekânın edebiyatın şahitliğinde yazılı olarak kayıt altına alınması, bugünün ve geleceğin okurunun yetişemediği zamanları muhafaza etmek anlamını taşır. Bir dönem, kamuoyunun nabzını tutan ve sivil bir akademi gibi kültür ve düşünce hayatında etkisi olan Marmara Kıraathanesi, bir araya getirdiği özel insanların hikâyeleriyle birleşerek toplumsal hafızada iz bırakan önemli bir mahfil olarak kabul edilir. Ancak zaman karşısında direnemeyen ve imar politikalarına kurban edilen Marmara'yı, bir hâfıza mekânı olarak koruma altına alan edebiyat, mekânı zamanın kokusuyla birlikte bugüne taşır. Mekânın müdâvimlerinin aktardığı bilgiler ve hakkında yazılan az sayıda metinden hareketle okur, kıraathanenin fiziki konumu ve

özelliklerinden haberdar olur. Ayrıca, mekânı dinamik bir muhit olarak, “*insani ilişkilerin anlam bulduğu yer, bir ilişkiler yumağı içerisinde bulunduğu yer*” (Özcan 2000: 100) olarak tanımlanan sosyal ortamı ile resmetmek ve insan ilişkilerini odağa alarak yaşanmış hayatın sıcaklığı ile sunmak edebiyatın başarısıdır.

İnsan eliyle ortaya çıkan her mekân gibi Marmara Kırathanesi de zamana yenik düşerek fiziki düzlemde yok olur. Müdavimlerinin önceki buluşma yeri olan Küllük, 1956 yılında İstanbul’da başlayan imar faaliyetleri gerekçesiyle ortadan kaldırılırken, ondan yaklaşık otuz yıl sonra Marmara da aynı akıbetle yıkılır. 1984 yılında yıkılan Marmara Kırathanesi’ni şahsiyetli bir mekân haline getirenler, “*1890’ların sonunda ya da 1900’lerin başında doğmuş kişilerdir. Bu isimler, Marmara müdavimleri için adeta ‘canlı tarih’ gibidir*” (Sökmen 2018: 141). Devam eden süreçte ağırlıklı olarak milliyetçi ve muhafazakâr insanların kümелendiği bir mahfil olarak bilinen bu mekân, 27 Mayıs darbesine muhalif olanları bir araya getiren bir buluşma yeri olarak da dikkat çeker. Marmatörlük payesine layık görülen müdavimleri arasında adeta bir bayrak yarışı gibi aktararak devam eden Marmara ruhu, yıkılacağı tarihe kadar, isimler değişse de bir kimlik ve hâfızanın parçası olarak yaşamaya devam eder.

Türk edebiyatında yer bulmuş mekânların tarihi, bir bakıma Türkiye’nin siyasi, kültürel ve toplumsal tarihinin de muhtasar bir özeti mahiyetindedir. Sadece mekânlar üzerinden yapılacak bir okuma, edebiyatın bakış açısından hareketle bir toplumsal tarih yazabilmenin imkânlarını ortaya koyabilir. Sözgelimi, konaktan apartmana geçiş sürecinde kalabalık aile yapısının yerini çekirdek aileye bırakması, köyden kente göç ya da dış göçlerle ortaya çıkan mekânsal aidiyet problemi, gecekondulaşma, kır ve kent arasındaki çatışma, şehirli tipolojisinin değişimi gibi pek çok tematik içerik, edebiyatta ifadesini bulurken mekân odaklı anlatımlardan yola çıkarlar. Edebiyat coğrafyasında yer bulan mekânlar, coğrafi betimlemelerin ötesinde kimlik, bellek ve estetik bağlamında yüklendikleri değerle okurun, yaşadığı mekâna yönelttiği dikkat üzerinde olumlu bir tesir ortaya çıkarabilirler.

Marmara’da yolu kesişenlerin farklılığına bakıldığında birbirleriyle zihin ve duygu dünyaları bakımından iletişim halinde olan insanların, meselelere daha soğukkanlı ve yapıcı bir dikkatle yaklaştıkları görülür. Marmara Kırathanesi’ne sivil bir mektep ve diplomasız bir üniversite vasfı kazandıran bu birleştirici entelektüel atmosfer, siyaset ve kısır çekişmelerin olumsuz yönde etkilediği toplumun, zihniyet düzleminde nefes almasını sağlar:

“*Müdavimlerinin arasında her fıkirden insan vardı; dindarlar, ateistler, milliyetçiler, baticılar, demokratlar, komünistler, faşistler aynı masada otururlar, rahatça tartışırlardı. Bazen öyle konular ele alınırdı ki, uzman olmayanların bir şey söylemeleri mümkün değildi. Meselâ Çar I. Nikola’nın kaynanası Çek mi, yoksa Slovak mıydı? Kahvenin müdavimi olmak, adeta bir cemiyete dâhil olmaktı; resmi dairelerde çalışanların, hangi fıkirden olurlarsa olsunlar, kahvede aynı masada sohbet etmemiş olsalar bile, işi düşünlere yardımda bulunmaları için göz aşinalıkları yeterdi.*” (s.13)

Romanda, hafızasıyla birlikte metinleşen Marmara Kırathanesi, içinde barındırdığı her unsurun ayrı bir hikâye anlattığı mekândır. Bu yönüyle hikâyelerin ortaya çıkardığı birikim sayesinde, toplumsal hafızayı yansıtan önemli bir arşiv niteliği de taşıyan Marmara, bugünü geçmişle buluşturarak fiziki olarak koparılan bağı, metafizik düzlemde daha sağlam ve kalıcı bir şekilde inşa eder. Halbwachs’ın, “*hafızanın kolektif çerçeveleri, sadece tarihler ve adlar değildir, kat edildiği sürece geçmişimizle yeniden buluştuğumuz düşünce ve deneyim akımlarını*

temsil eder” (2018: 60) ifadesinde dikkat çektiği gibi, mekânsal hafıza sadece kişisel tarihimizi değil çeşitli bağlamlarla anlam kazanan tarihi ve kültürel birikimi de içinde barındırır.

James Joyce, Dublin'in yerle bir olursa kendi eserlerine bakılarak yeniden inşâ edilebileceğini söylerken, edebiyatın, mekânı taştan daha sağlam bir hafıza ile koruma altına alma gücüne dikkat çeker. Bu bağlamda, Mehmed Niyazi'nin *Dâhiler ve Deliler* romanından hareketle, tarihe karışmış bir yer olan Marmara Kırathanesinin coğrafi konumundan, dekoratif özelliklerine, müdavimlerine ve mekânın atmosferinde kendisini hissettiren en küçük unsura kadar tesbiti mümkün olabilir. Yıkılmadan önce Marmara'ya gelme imkânı bulan ya da oraya devam edenlerin hatıralarından elde edilen bilgiler ışığında yerini tespit edebilmek mümkün olabilirse de ne yazık ki bir devrin edebi ve kültürel mahfili olarak tarihte yer edinmiş bu özel mekânın yerini gösteren özel bir işaret bulunmamaktadır. Mekânın hatırasını yaşatma konusunda ne şehrin sorumluları ne de sakinleri gerekli hassasiyeti göstermişlerdir. Yazılı tarih kayıtlarının eksikliğini telafi etmek düşüncesiyle, Marmara Kırathanesi'nin hafızası ve hatıraları ile en canlı şekilde yaşama alanı bulduğu yerlerden biri olan *Dâhiler ve Deliler* romanı, mekânsal haritalandırma yöntemi ile okunduğunda kırathanenin fizikî konumu hakkında detaylı bilgiler elde edilebilir:

“Caddeden biraz yüksekte olan kahveye sekiz on basamaklı bir merdivenle çıkılırdı. Bayezid meydanına bakan ön tarafında balkonu andıran bir yer vardı; havanın müsait olduğu günler, buraya iki üç masa konurdu. Kahvenin bu yönü tamamen camdı. Kahveyle balkonu ayıran veya birleştiren bu camın batı tarafında duvara bitiştiği yerdeki kapıdan içeriye girilirdi. Girişteki on kadar masaya oyun kâğıdı, tavla, okey takımı verilmezdi; bu bölüm sohbet için ayrılmıştı. Kahvenin sahibi Mustafa Bey, müşterileriyle gurur duyar, onlara layıkıyla hizmet etmeye çalışırdı. Kahve genellikle temiz ve düzenliydi, bilhassa sohbet bölümündeki masaların yeşil örtüleri sık sık değiştirilirdi. (s.14)

“Marmara Kahvesi'nin Lâleli yönündeki kenarında bulunan boş arsanın bitiştiğinde Buluş Lokantası vardı. Güneş hafifçe batıya kaymıştı. İzzeddin Şadan lokantanın arsaya düşen gölgesinde bir masaya oturmuş, fotörünü yanındaki sandalyeye koymuştu. Saçı seyrelimiş, başı ışıldıyordu. Masasında karışık bir kebab, salata, bir kadeh de kırmızı şarap bulunuyordu.” (s.290-291)

Schacter, belleğin izini sürdüğü çalışmasında, geçmiş yaşantılarla insan deneyimleri arasındaki ilişkiden yola çıkarak anıları, *“olayları nasıl deneyimlediğimizin kayıtları”* (2010: 22) olarak tanımlar ve yaşanan hadiselerin kopyalarından ibaret sayılamayacağını ifade eder. Mekânla birlikte anlam kazanan hafıza kayıtları da o mekânda deneyimlenen pratiklerle yakından alakalıdır. Marmara Kırathanesini, insanların bir araya geldiği ve çay eşliğinde sohbet edip oyun oynadıkları alelade bir kahvehaneden ayıran hususiyet de bu pratiklerin düşünce ve filler üzerindeki derin tesiridir. Mekânın kuşatıcı etkisi, fikir ayrılığı, yaş ve statü farklılığına rağmen, emekli profesörlerden ve yaşlı yazarlardan gençlere kadar farklı insan gruplarını ortak paydada birleştirir:

“Gençlerin, yaşlılara ilgisi fazlaydı; nerede okuduklarını, hangi üniversitede doktora yaptıklarını, neler yazdıklarını bilirlerdi. Onlar ise gençlerin dünyasına fazla girmezlerdi; nereli olduklarını, öğrenim durumlarını önemsemezlerdi. Ama Marmara'nın havası sadece bu iki grubu değil, memurları, işçileri, meczupları da kuşatırdı. Herkes haddini bilir, büyüklere saygısızlık yapmayı kimse aklının ucundan geçirmezdi. Kimse kimseyi hor görmezdi; bazen

dünya bilim literatürüne girmiş emekli bir öğretim üyesi veya ünlü bir şâir, bir gençle, hatta kahvenin sakini bir meczupla saatlerce sohbet ederdi.” (s. 14)

Marmara Kiraathanesi, şehrin özel mekânlarından biri olmakla birlikte, mekânın müdavimleri arasında zikredilen isimler, kimlikleriyle şehre katkı sundukları gibi kendileri de şehirdeki çoksesli kültürel ortamlardan beslenirler. Bu karşılıklı inşa, şehrin özel insanlarının taşıdığı vasıfları ve mekânla kurdukları ilişkinin mahiyetini gündeme getirir. Roman boyunca belli aralıklarla macerasına yer verilen Kartal adlı karakter, yazarın muhayyilesinde oluşturduğu hayali bir kişiyken, Marmara Kiraathanesine devam eden kişiler ve onların sohbetlerinin içeriğini oluşturan konular, gerçek hayattan ve tanıklıklardan elde edilen bilgiler ışığında kurgulanır. Örneğin; Necip Fazıl, Erol Güngör, Hilmi Oflaz, Nuri Karahöyük, İzzeddin Şadan, Ziya Nur Aksun ve Mükrimin Halil Yinanç gibi isimler bir mektep addedilen Marmara'nın önde gelen simaları olup tavır ve yönelimleri gerçek hayatlarıyla uygunluk gösterir. Mehmed Niyazi'nin başarısı onları tarihî şahsiyetler gibi yüceltilmiş kimlikler olarak kitabi bir muhteva ile vermekten ziyade kurmaca dünya içerisinde birer roman karakteri vasfı ile sunabilmesidir:

“Mükrimin Halil çalışırken âdeta dünyadan kopar, kendini tamamiyle önündeki metne verir; zaten bu melekesiyle, not almanın ve fotokopi yapmanın yasaklandığı kitaplardan birisi olan ‘Nusretnâme’yi ezberleyip otelde yazarak Fransız Milli Kütüphanesinden kaçırmamış mıydı?” (s. 133)

“İzzeddin Şadan, adını ‘İzzeddin’ şeklinde yazardı; çünkü ünlü Freud’un yanında yaptığı çalışmaya adı bir ‘z’ eksik basılmıştı. Freud’un yanında çalışma yapması onun için büyük bir onur vesilesiydi.” (s. 279)

Marmara Kiraathanesi çatısı altında konuşulan ve tartışılan fikirlerin farklılığı hatta aykırılığı, küçük bir mekân örneğinden hareketle ülkede özlemi duyulan çoğulcu ortama gönderme yapıyor gibidir. Eleştiri ve fikrî tartışmaların seviyeli bir şekilde yapıldığı bu ortamda, müdavimler her ne kadar birbirinin muarızı olsalar da, kahvenin dışında farklı bir ortamda karşılaştıklarında birbirlerini tanımaları, kollamaları ve aralarındaki sıcak muhabbet, Marmara'nın onları duygu düzleminde buluşturan bir mekân olduğunun göstergesidir:

“Kahvede sadece ülkedekilerin değil, dünyadaki bütün fikirlerin nabzı atardı. Bir masada kömünizm ilan edilir, diğer masada dinî esaslara göre devlet kurulur, bir başka masada Existansiyalizmin tenkidi yapılır, bir diğerinde de Nietzsche sigaya çekilirdi. Birbirlerine düşman gözüyle bakmazlar, İstanbul’un bir diğer semtinde veya bir başka şehirde karşılaşırlarsa, aynı kahvenin sakinleri olarak birbirlerine sıcak davranırlardı” (s.60)

Hafıza mekânlarının tahrip edilmesi ya da ortadan kaldırılması, mekânla birlikte mekâna şahsiyet kazandıran anlam ve değer dünyasının da yok olmasına sebep olur. Refik Halit Karay, *Hep İstanbul* kitabında şehrin karşı karşıya olduğu büyük sorunlardan birini, “eskiye dair çok şey bilen bir neslin çekilmek üzere olması” şeklinde tanımlarken, mekânsal hafızaya yapılan suni müdahalelerin, hafızasız bir toplum ortaya çıkarma tehlikesine dikkat çeker. Mekânın yıkımı sadece maddeye tesir etmekle kalmayıp zamanın da kokusunu kaybetmesine sebep olur. Bachelard'ın ifadesiyle, “mekân, peteklerinin binlerce gözünde zamanı sıkıştırılmış olarak tutar” (1996: 36). Romanda da üzerinde durulduğu gibi iktisadi kalkınma öncelenerek geliştirilen imar politikaları, toplumun mekânsal pratikler üzerinden gelenekle kurduğu bağı zayıflatmış hatta kopma noktasına getirmiştir. Mehmed Niyazi, Küllük ve Acemin Kahvesi'nin

devamı niteliğindeki Marmara Kırathanesi'nin hak ettiği değeri görmemesini eleştirel bir dille romanında gündeme getirir. Zira yazar, Küllük'ün yıkılma sürecinden kısa bir bahisle okuru haberdar ettikten sonra Marmara Kırathanesi'nin kapanmasının gündeme gelmesini mekânın müdavimlerinden Nuri Karahöyük'ün ağzından aktarır:

“Azizim, ne zaman kültür ve medeniyetin bir birikim işi olduğunu anlarsak, adam olmaya başlarız. Zaten bu noktada Batı ile aramızdaki fark hemen karşımıza çıkıyor. Adamlar tarihe çok önem veriyorlar; adeta tarihle iç içe yaşıyorlar. Avrupa'ya kahve bizden gitti; Paris'te açılan ilk kahve bugün bile faaliyetini sürdürüyor. Yahya Kemal'in öğrencilik yıllarında sık sık uğradığı La Closerie des Lilas (Leylaklı Köşe), günümüzde yine kahve olarak devam ediyor; hatta Yahya Kemal'in çok sık oturduğu masaya, üzerinde adı bulunan plaket bile çakılmış. Bizde Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında fikir hayatımızın mayalandığı yılların başlarında kültürümüzün adeta üretim merkezi olan Küllük'ü buldozerlerin dümdüz etmesi, kimsenin umurunda olmadı. Şimdi sıra buraya geldi.” (s. 341)

Romanlar yoluyla yaşatılan hafıza mekânları, geçmişi sadece nostaljik fotoğraflar halinde sunmakla kalmayıp, madde ve fizik planında ortadan kalksa da bir mekânı şahsiyetli kılan ve mekâna ruhaniyet kazandıran vasıfların şehir ve şehirli üzerindeki inşâi etkisine dikkat çekerler. Bu kazanımdan hareketle *Dâhiler ve Deliler* romanında işaret edilen mekânın toplum ve kültür hayatı üzerindeki etkisi gelecek nesillere kurmaca ile aktarılırken, aynı zamanda bu mekânın bıraktığı boşluğun sebep olduğu kayıplar üzerine de düşünme imkânı sunar. Her ne kadar romanın sınırları içinde kurmaca bir mekân olarak varlık gösterse de Marmara Kırathanesi, gerçek hayatta karşılığı olan bir mekândır ve bu yönüyle bir devrin hafızasını bugüne taşır.

Sonuç

Zaman, kişi ve toplumlar üzerinde kaçınılmaz değişikliklere sebep olmakla birlikte, süreklilik vasfını kaybetmemek için mazinin kayıtlarını bugüne sıhhatli bir şekilde ulaştıracak kanallara ihtiyaç duyar. Bu kayıtları çeşitli bağlamlarla birlikte arşivleyen bir depo hükmündeki hafıza, geçmişi bugüne çağırmanın ötesinde mekâna sinen hatıraları canlı tutarak farklı nesiller arasında bir köprü oluşturur.

Mekânın hafızasını taşıma konusunda elverişli araçlardan biri olan edebiyat, anlatmak ve göstermekle kalmayan aynı zamanda kimlik ve estetik bağlamında farkındalık oluşturan bir etkiye sahiptir. Mekânı hem çevresel hem de algısal boyutta okuma imkânı sunan edebiyat, yazarın hafızası ile okurun hafızasını buluşturarak onları ortak duyarlılıklar etrafında bir araya getirir. Modernizmin tek tipleştirilen ve madde odaklı bir hayatın içine hapsettiği düzeni karşısında, edebiyatın aynasında mekânsal hafızayı tazelemek bugünün kayıp ve eksikliklerinin fark edilmesini kolaylaştırabilir. Nitekim sadece nostalji güzellemesi olarak değerlendirilemeyecek olan bu çaba, mekânın kayıp tarihini ortaya çıkarabileceği gibi, geçmiş ve geleneğin şimdiyi zenginleştiren gücünü estetize edilmiş bir dünya üzerinden dikkatlere sunabilir.

Kamusal bir estetik alanı olarak kabul edilebilecek olan şehrin, uzunca bir dönem kültür, sanat ve fikir dünyasında etkili olan kırathanelerin, toplumda hangi boşluğu doldurdıkları ve mürebbilik vasfıyla gördüğü işlevi anlatan bir roman olan *Dâhiler ve Deliler*, mekânsal hafızanın önemine dikkat çeken bir eserdir. Edebî metinler yoluyla mekân hafızasının korunması ve taşınması mümkündür. Bu metinden hareketle, Cumhuriyet devri Türk düşünce

hayatında iz bırakan bir kültür mahfilini ve müdavimlerini tanımanın ötesinde, söz konusu eser, kültürel bellekte yaşanan kayıplara dikkat çekmesi ve geçmişle bugünün karşılaşma mekânlarının mukayesesine imkân tanınması açısından incelenmeye değerdir. Hatıraları hatırlamayı kolaylaştıran etkisiyle edebiyat, mekân hâfızasından yararlanarak mukimlerin hâfızalarını da tazeler. Bu bakımdan Marmara Kiraathanesi'nin romanını mekânsal düzlemde okumak, mekânın karakter inşâsı üzerindeki etkisi ve kişilerin mekâna kazandırdıkları şahsiyet açısından, okura düşünme imkânı sunabilir. Edebiyat, mekân ve hafızayı ortak noktada buluşturan *Dâhiler ve Deliler* romanı, Türkiye'de imar politikalarının şehrin ve şehirlinin aleyhine olacak sonuçlarını gündeme getirmesi bakımında da sosyolojik eleştiri yaklaşımıyla incelenebilir.

Marmara Kiraathanesi, fiziki olarak yaşatılamasa da bir kültür mahfili olarak edebiyatın tanıklığıyla yaşamaya devam edecek ve şehre kazandırdığı özel insanların hatıraları ile birlikte anılacaktır. Modern zamanların karşılaşma mekânlarında görmekten ziyade görünmek öncelenirken ve cafe anlayışı kendisini tüketime odaklı bir işletme olarak tanımlarken, Marmara Kiraathanesi'nin işlevi ve etkisi, geleceğin mekân tasarımına ilham verecek bir örnek olarak değerlendirilebilir. Şüphesiz devrin ruhu değişmiş olsa da, farklılıkları yapıcı müşterekliklerde birleştiren bir anlayışın sirayet ettiği mekânsal pratiklere duyulan ihtiyaç Marmara Kiraathanesi örneğini daha anlamlı hâle getirmektedir.

Kaynakça

- BACHELARD, Gaston, (1996), *Mekânın Poetikası*, Çev. Aykut Derman, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ERZEN, Jale N., (2015), *Üç Habitus Yeryüzü, Kent, Yapı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GIDDENS, Anthony, (1990), *Toplumun Kuruluşu –Yapılaşma Kuramının Ana Hatları-*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- HALBWACHS, Maurice, (2018), *Kolektif Hafıza*, Çev. Banu Barış, Heretik Yayınları, 2.bs., İstanbul.
- HAYDAR, Gülzar, (1991), *Şehirlerin Ruhu*, Çev. Gürkan Sekmen, İnsan Yayınları, İstanbul.
- HEIDEGGER, Martin, (2001), *Zaman ve Varlık Üzerine*, Çev. Deniz Kandır, A Yayınevi, Ankara.
- KAVAZ, İbrahim, (2012), “Tarihselcilik Anlayışı ve Tarihî Romanlarda Gerçeklik Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bilig*, S.63, Güz, s.93-110.
- KORKMAZ, Ramazan, (2017), “Romanda Mekânın Poetiği”, *Romanda Mekân -Romanda Mekân Poetiği ve Çözümlemeler-*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- NİYAZİ, Mehmed, (2001), *Dâhiler ve Deliler*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ÖZCAN, Tarık, (2000), “Romanda Sosyal Ortam”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.2, Elazığ, s.99-110.
- SCHACTER, Daniel L., (2010), *Belleğin İzinde –Beyin Zihin ve Geçmiş-*, Çev. Eda Özgül, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- SÖKMEN, Cem, (2018), *Marmara Kiraathanesi -Beyazıt'ta Bir Hayat Sahnesi-*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, (2.bs.), İstanbul.